

ŞEMSEDDİN SAMİ'NİN ORHUN ABİDELERİNDE SÖZLÜK OLUŞTURMA TEKNİĞİ

Gıyasettin AYTAŞ

Gazi Üniversitesi, giyaytas@gazi.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 08.08.2017 Makale Kabul Tarihi: 20.09.2017

Özet

Şemseddin Sami, Orhun Âbideleri ile ilgili ilk çalışma yapanların başında gelir. Kitap olarak basımı gerçekleşmeyen bu eser, uzun yıllar elden ele dolaşmış, en sonunda mirasçıları tarafından Arnavutluk Devlet Arşivleri'ne bağışlanmıştır. Arnavutluk Devlet Arşivleri A.Q.SH. A. 51. D 12. J. 55 numaralı dosyada kayıtlı olan eser, iki bakımdan önemlidir. Birincisi eserin hazırlanma tekniği, ikincisi de kelimelerin sözlük karşılığının verilmesinde tutulan yolun orijinalliğidir. Şemseddin Sami, metinde geçen kelimeleri etimolojik ve gramatikal açıdan incelerken, kullandığı bazı özel adlandırma ve açıklamaları ayrı ayrı ele alır. Türk yazılı edebiyatının ilk örneği olarak kabul edilen Orhun Âbideleri, Türk dili ve edebiyatının tarihsel sürecini ve gelişimini ortaya koyması bakımından önemlidir. Şemseddin Sami'nin çalışmasından haber veren araştırmacılar, onun Thomsen'un çözümlemesinden yararlandığını söylemelerine karşın, yazarın Radloff'un eserinden de yararlandığı anlaşılmaktadır. Şemseddin Sami, yazıtları diğer Türk lehçeleri ile de karşılaştırarak kimi kelimeleri incelerken bunlara atıfta bulunmaktadır. "köp: "Kullandığımız" "hep" lüğatin kısmı olup Hakaniyeye'de "köp" sözüne müsta'meldir.", "külük: Mert diye tercüme olunan bu lüğatin aslı işittaki böyle mezkûr meğerki Hakaniyeye'de abd ve kul manasıyla kullanılır. "Külük" ile bir münasebeti olur." "yükli: "yük" zor ve kuvvet ve "yükli" kavi ve şedit demektir gariptir ki Çağataycada bile edat nisbet "lik" iken bu âbidelerde bizim isti'malimiz gibi "li" suretinde kullanılıyor." Sekizinci yüzyılda Kuzey Moğolistan bölgesinde dikilen Orhun yazıtları, bir milletin istiklal mücadelesini destanlaştırmasının yanında, devleti idare eden liderin sorumluluklarını ortaya koymasından dolayı önemlidir. Uzun yıllar Çin esaretinde kalan Köktürklerin, bu esarete nasıl düştüklerinin ortaya konmasının yanında, esareten kurtulduktan sonra, bir daha böyle bir akıbeti yaşamaması için neler yapması gerektiği de taşlara kazınarak ebedileştirilmiştir.

Anahtar sözcükler: Şemseddin Sami, Orhun Anıtları, Göktürk Alfabeti, Etimoloji.

SHEMSEDDIN SAMI DICTIONARY IN THE ORKHON INSCRIPTIONS GENERATION TECHNIQUE

Abstract

Shemseddin Sami is one of the first people to study Orkhon Inscriptions. This study, which has not been published as a book, has been circulating for many years and has finally been donated to the Albanian State Archives by his heirs. The work that is recorded in file A.Q.SH. A. 51. D 12. J. 5512 at Albanian State Archives, is of importance in two respects. The first is the technique of preparing the work, and the second is the authenticity of the way the words are held at the expense of the dictionary. Şemseddin Sami, while examining the words in the text in etymological and grammatical terms, deals with some specific nomenclature and explanations separately. Orkhon Inscriptions has been an

Gıyasettin AYTAŞ

important role as a fist example of Turkish written literatüre and it has been showed historical process and development of Turkish language and literature. Although the researchers who informed the work of Shemseddin Sami say that Thomsen benefited from his analysis, also understood that the writer also benefited from the work of Radloff. Shemseddin Sami compares the inscriptions with other Turkish dialects and is at the forefront when examining certain words. "köp: We use "hep" in dictionaries and it means "köp" in Hakaniye dialect. külük: This is the original translation of this word, which is translated as mert, so it is used in the meaning of the abd and the kul (creature) in Hakaniye dialect. yüklü: It means hard and power. Also yüklü means strong and violent. It is interesting that even in Chagatai language "-lik" use as a preposition for correlation in this inscriptions "-li" has been used instead "-lik" analogically our dialect." The Orkhon inscriptions in the 8th century, planted in the northern Mongolian region, are very important in terms of revealing the responsibilities of the leader of the state, as well as of the destiny of a nation's struggle for independence. In addition to revealing how the Gokturks, who have remained in the Chinese captivity for many years, have fallen in this enclave, besides, after escaping from slavery, what has to be done to survive such a fate is also etched into the stones and eternalized.

Keywords: Shemseddin Sami, Orkhon Inscriptions, Gokturk Alphabet, Etimology.

GİRİŞ

İnsanoğlunun geçmişini inceleyen tarih, geçmişle gelecek arasında ilişki kurar. Bu yönüyle tarih insanlığın ortak mirasıdır. Tarihi olmayan veya tarihine sahip çıkmayan milletler, hafızalarını kaybederler ve bir müddet sonra tarihin sahnesinden silinip giderler. Bu yüzden tarihi oluşturan bilgi ve belgeler, milletlerin hem geçmişlerini, hem de geleceklerini oluşturur. Türk dilinin ve tarihinin en önemli belgeleri arasında yer alan Orhun yazıtları, Türk tarihi açısından önemli bir yere sahip olmanın yanında, Türk dili ve edebiyatının gelişimine zemin hazırlar.

Türk yazılı edebiyatının ilk örneği olarak kabul edilen Orhun Yazıtları, Türk dili ve edebiyatının tarihsel sürecini ve gelişimini ortaya koymasından dolayı önemlidir. Bu eserden yola çıkarak Türkçenin tarihi geçmişini çok daha eskiye götürme, hatta elde edilen bazı yeni verilerle birlikte MÖ 5000 yılına kadar götürme imkânına sahip olmaktadır.

Sekizinci yüzyılda Kuzey Moğolistan bölgesinde dikilen Orhun Yazıtları, bir milletin istiklal mücadelesini destanlaştırmasının yanında, devleti idare eden liderin milletiyle hesaplaşmasını, gelecek nesillere yol göstermesi bakımından da kıymetlidir. Bu yazıtlar, bir edebiyat ürünü olarak değerlendirmenin ötesinde, siyaset bilimi, etnografya, coğrafya ve diğer birçok bilim alanına ait verileri de bir arada bulabilmekteyiz.

Orhun yazıtlarının en önemli yanı, tarihsel bir olguyu ortaya koymanın ötesinde, devrin sosyal bir analizini de yapmasıdır. Bu analiz yapılırken geçmiş, hal ve gelecek arasında ilişkilendirmeye önem verilmiş, her üç durum arasındaki değerlendirme somutlaştırılarak şüpheye mahal bırakmadan bütün boyutlarıyla ortaya konmuştur. Uzun yıllar Çin esaretinde kalan Göktürkler'in bu esarete nasıl düştüklerinin ortaya konmasının yanında, esaretten kurtulduktan sonra, bir daha

Şemseddin Sami'nin Orhun Abidelerinde Sözlük Oluşturma Tekniği
böyle bir akıbeti yaşamaması için neler yapması gerektiği de taşlara kazınarak ebedileştirilmiştir.

Orhun Yazıtlarında dikkat çeken bir diğer husus da liderin kendi devrinde yaptıklarını anlatarak gelecek nesiller için bir gelecekte neler yapmaları gerektiğini de işaret edilmiştir. Bilge Kağan, kazandığı zaferleri, bunları hangi şartlarda gerçekleştirdiğini, zaferden sonra neler yaptığını anlatarak bir durum tespiti yapmanın yanında, aynı zamanda hesap sorma yoluna da gider. Devlet ve millet için yaptıkları mücadeleleri, çektikleri sıkıntıları, gördükleri güçlükleri kendilerinden sonra gelecek nesillere açık yüreklilikle anlatır.

Bir siyasetname niteliğine sahip olan Orhun yazıtlarında, devletin ayakta kalabilmesi, toplumun bir arada yaşayabilmesi için gerekli şartlar da dile getirilir. Böylece, devlet adamlarının toplumları için ne ifade ettiği, kendinden önceki devletin haliyle kendi döneminde yapılanlar mukayese edilir. Böylece, olanla olması gerekenin daha iyi muhakeme edilmesine fırsat verilir.

“Orhun Yazıtlar” İsimli Eserin Şemseddin Sami'nin Eline Geçme Süreci'

Orhun Kitabeleri, Kopenhag Üniversitesi Genel Dil Bilimi profesörü ve Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi üyesi Wilhelm Ludwig Thomsen tarafından okunur. Thomsen, Orhun alfabesini çözdüğünü, 15 Aralık 1893'te Danimarka Kraliyet İlimler Akademisinde sunduğu bildiriyle bilim dünyasına açıklar. Bu toplantıya katılan Ahmet Mithat Efendi'ye Thomsen eserin bir nüshasını verir. Mithat Efendi de bu nüshayı üzerinde çalışması için Şemseddin Sami'ye verir. Şemseddin Sami de bu çalışmadan yola çıkarak Orhun yazıtları üzerine ilk çalışmayı yapar.

Şemseddin Sami'nin uzun emekler sonunda tamamladığı çalışması, yayımlanmaz. Bu yüzden, kendisinden haberdar olunmasına karşın uzun yıllar Şemseddin Sami'nin bu çalışması elde edilememiş, eserin içeriği ile ilgili çok fazla bilgi verilememiştir. Şemseddin Sami'nin bu eserden haberdar olunmaması veya eserin elde edilmemesi, bu alanda yapılan bilimsel çalışmalar açısından büyük bir eksikliğe neden olmuştur.

Şemseddin Sami'nin büyük bir özenle hazırladığı anlaşılan Orhun Yazıtları, maalesef basılmadığı için, bilim âleminin meçhulü olarak kalmıştır. Birçok bilim adamı, böyle bir çalışmanın niteliğinden genel hatları ile söz etmekle birlikte (Levend 1969: 97-98), eserin içeriğine dair yeterli bilgi aktarılamaz. Defteri, Arnavutluk'ta, “Arnavutluk Devlet Arşivleri Osmanlı Yazmaları Kataloğu” hazırlama çalışmaları sırasında elde ettik. Arşiv Genel Müdürü Prof. Dr. Şaban Sinani, eserin bir fotokopisini yaptırarak bize verdi. Hem çalışmanın orijinalini görmek, hem de kopyasına sahip olmak önemliydi. Bununla birlikte bu çalışmadan çoğu bilim adamının yeterince haberdar olmaması ayrıca dikkat çekiciydi.

Şemseddin Sami, Ahmet Midhat Efendi'nin kendisine verdiği Thomsen'in metni üzerindeki çalışmasını 1903 yılında tamamlar. Hem metnin orijinalini, nem de

Gıyasettin AYTAŞ

Türkçe okunuşunu ve o günün Türkçesi ile anlamını kaleme aldığı eserin akademik bir disiplin ve düzenle hazırlanmış olması, bu alanda yapılan çalışmalardan çok farklı ve özel bir yere sahip olmasını sağlamıştır. Bu eser, uzun yıllar elden ele dolaşmış, en sonunda mirasçıları tarafından Arnavutluk Devlet Arşivleri'ne bağışlanmıştır. Arnavutluk Devlet Arşivleri A.Q.SH. A. 51. D 12. J. 55 numaralı dosyada kayıtlı olan eser, âdeta bir hazine niteliğindedir.

Eser, iki bakımdan önemlidir. Birincisi hazırlanma tekniği, ikincisi de eserde geçen kelimelerin sözlük karşılığının verilmesinde tutulan yoldur. Şemseddin Sami, metinde geçen kelimeleri hem etimolojik, hem de gramatikal açıdan incelemiş, kullandığı bazı özel adlandırma ve açıklamaları ayrı ayrı ele alarak detaylandırma yoluna gitmiştir.

Şemseddin Sami'nin Sözlükçülüğü

Şemseddin Sami'nin Batı dillerini iyi bilmesi, birçok eseri başarıyla çevirmesine yardım eder. Çevirdiği bazı eserler arasında Daniel Defoe'dan "Robinson Crusoe" ve Victor Hugo'dan "Sefiller" romanlarını sayabiliriz. Sözlük çalışmalarına ağırlık vererek önce Fransızca-Türkçe Kamus-ı Fransevi'yi, (1885) yayımlar ve bu başarısından ötürü II. Abdülhamit tarafından ödüllendirilir. Onun en önemli başarısı, uzun yılların emeği olan Kamus-al A'lâm'ı (1889) yayımlamasıdır. Bu eseriyle birlikte ünü bir anda yayılır. Sözlük çalışmalarını aralıksız sürdüren Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lâm'ı hazırlarken, bir taraftan da Kamus-i Arabî adlı sözlüğünü tefrika eder. Bu eser cim harfine kadar gelmiş olmasına karşın tamamlanamamıştır.

Türkçe ve Türk diline karşı büyük bir ilgisi olan Şemseddin Sami, bir dizi makale yayımlar. Bu arada 1899 yılında hazırlamaya başladığı Türkçe'nin ilk kapsamlı sözlüğü Kamus-ı Türkî'yi, 1901'de yayımlar. Kendisini tamamen Türk dili araştırmalarına adayan Şemseddin Sami, 1902 yılında Kutadgu Bilig ve 1903 yılında da Orhun Abideleri üzerine yaptığı kapsamlı çalışmalar yayımlanmamıştır. 18 Haziran 1904'te hayata gözlerini yumduğunda, Türk dili büyük bir âlimini kaybeder.

Orhun Abidelerinde Sözlük Tekniği

Bulunuşu ile birlikte, üzerinde birçok araştırma ve inceleme yapılmış, metinlerin teknik özelliklerinin yanında içerik özellikleri hakkında da bilgiler verilmiştir.

Orhun Abideleri, üç dikili taştan ibarettir. Birinci olan Kül Tigin abidesini ağabeyi Bilge Kağan 732'de diktirirken, Bilge Kağan abidesini de ölümünden bir yıl sonra 735'te yerine geçen oğlu tarafından diktirir. Üçüncü abide olan Tonyukuk abidesi ise 720-725 senelerinde kendisi tarafından dikilmiştir.

Ş. Sami bu çalışmasında önce Kök Türk harflerini, onun altına Arap harfleri ile metnin okunuşunu ve onun altında da Türkiye Türkçesi'ne aktarımını yapar. Ş.

Şemseddin Sami'nin Orhun Abidelerinde Sözlük Oluşturma Tekniği

Sami'nin bu çalışmasının yanında, Necip Asım'ın¹ Hikmet Müftüoğlu'nun² Fuat Köprülü³ ve Ziya Gökalp'in⁴ da Orhun Abideleri üzerine değerlendirme ve incelemeleri olmuştur. Her ne kadar Necip Asım'ın dışındakiler geniş kapsamlı olmasa da, konudan haber verme ve haberdar olma bakımından dikkat çekicidir. Necip Asım'ın 1924'te yayımladığı Orhun Abideleri adlı eseri ise, teknik olarak Şemseddin Sami'nin eserine benzemesi bakımından, kimi araştırmacılar bu çalışmanın Şemseddin Sami'den taklit olabileceğini ileri sürerler.

Şemseddin Sami, Orhun Abidelerinin Kül Tigin Abidesi'nin doğu (Doğu olarak değişecek) ve Kuzey cephesi ile Bilge Kağan Abidesi'nin Güney cephesi olmak üzere üç cephesini inceler. Bununla da yetinmeyerek, metinde geçen kelimeleri etimolojik olarak açıklar. Bunun için dipnot tekniği kullanarak, her bir kelimeyi aynı sahifenin altında tek tek ele alır.

Şemseddin Sami, incelediği toplam 457 kelimeyi, sadece sözlük karşılığı olarak ele almaz. Her bir kelimenin hem anlam değerini, hem de metinde kullanılma gerekçesini de ortaya koyar. Orhun Abideleri ile ilgili kaleme alınan diğer eserlerle yapılacak bir karşılaştırmanın, Şemseddin Sami'nin bu çalışmasının değerini ve önemini ortaya koyacaktır.

¹ Prof. Dr. Bilge Ercilasun'un Latin harflerine çevirerek yayımladığı ve İkdam gazetesinin 200. sayısındaki "Hutût-ı Kadîme-i Türkiyye" adlı makalenin Necip Asım'a ait olduğu belirtilmiştir. Bkz. ERCİLASUN, Bilge (1996), "Orhun Abideleri Hakkında Türkiye'deki İlk Bilgiler", 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, TDK Yay., Ankara, 1999, 409-422. Ayrıca Necip Asım'ın (Yazuksuz) 35 sayfalık "Pek Eski Türk Yazısı" İkdam, H. 1315, M. 1897; İkinci baskı: H. 1327, M. 1911'de yayımlanmıştır.

² Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Gönül Hanım'da Orhun Kitabelerini bize tanıtır. Müftüoğlu, A. H. (1971). Gönül Hanım, hzl. Fethi Tevetoğlu, İstanbul: 1000 Temel Eser. (İlk neşri: Tasvir-i Efkâr, nu.2974-13 Nisan 1336/1920 v.d. Bu konuda bir diğer araştırma da Bilge Ercilasun'a aittir: Ercilasun, B. (1997). "Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun Orhun Âbideleriyle İlgili Romanı: Gönül Hanım" (Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler II: Türk Edebiyatı, İstanbul Üniversitesi 1985), Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler 1, Ankara: Akçağ Yayınevi.

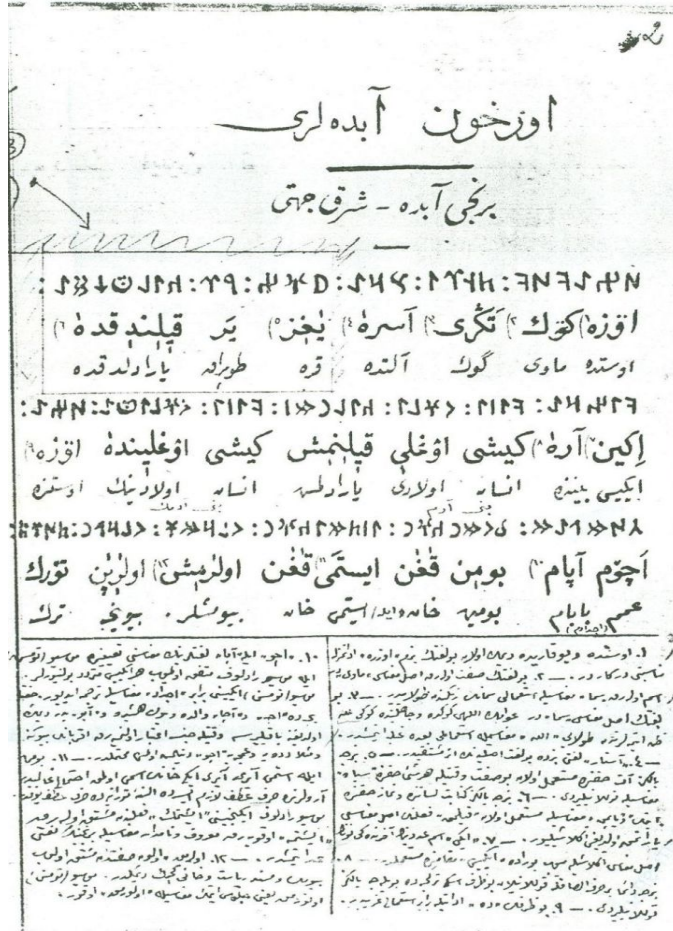
³Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi adlı eserinde Orhun Kitabeleri'nden bahsederek değerlendirmeler yapmıştır. "Türk Edebiyatı Tarihi" adlı eserinde anıtlardan bahsedip, değerlendirmeler yapmıştır.

⁴AYDIN, Erhan Karaman (2005). Cumhuriyet Döneminde Eski Türk Yazıtlarıyla İlgili Çalışmalar, Dil, Kültür ve Sanat Dergisi, 205-211.

Gıyasettin AYTAŞ

Metnin Okunuşu	Türkiye Türkçesine Aktarımı	
Üze kök tengri asra yağız yir kılındıkda ikin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumin Kağan İstemi Kağan olurmuş. Olurupan Türk	Üstte mavi gök, altta kara toprak yaratıldıkta ikisi beyninde insan evladı yaratılmış. İnsan evladının (ben-i âdemin) üstünde emmim (ecdadım) babam Bumin Han ile İstemi Han büyümüşler. Bunca Türk	

Aşağıda Şemseddin Sami'nin hazırladığı çalışmanın ilk sayfasını incelediğimizde onun yöntemini daha iyi anlayabilmekteyiz. Metnin orijinal halinin yanı sıra Arap alfabesi ile okunuşunu ve ardından da dönemin Türkçe karşılığı ile ifade edilmesini bir arada görmekteyiz. Yazar aynı zamanda açıklanmasını düşündüğü her bir kelimeye bir numara vererek onları da metnin alt kısmında tek tek açıklama yoluna gitmiştir.

üze: Üstünde ve yukarıda demek olan bu lügat(kelime)in bizim "üzere" addetmemizle münasebeti der-kârdır (bilinmektedir).

kök: Bu lügat(kelime)in sıfat olarak asıl manası "mavi"dir. İsim olarak "sema" manasıyla isti'mali (kullanılması) semanın renginden dolayıdır.

Tengri: Bu lügat(kelime)in asıl manası "sema"dır. Avamın Allah'ı gökte ve cahilin de göğü aine zannetmelerindenden "Allah" manasıyla isti'mali (kullanılması) ba'de (sonra) galebe etmiştir (kabul görmüştür).

asra: "Astar" lügat(kelime)ji bizde bu lügat(kelime)-i asliyenin (asıl kelimenin) az müştakıdır (münasebetlidir).

Gıyasettin AYTAŞ

yagız: Bizce yalnız ad sıfatına müsta'mel (kullanılmış) olan bu sıfat, vaktiyle her şeyi hıfzen (kapsayan) "siyah" manasıyla kullanılırdı.

kıldıkta: Bizce yalnız kitabet lisanında ve namaz hakkında "etmek" ve "yapmak" manasıyla müsta'mel olan "kılmak" manasıyla asıl münasebeti, yad etmek (yad etmek olmalı) olduğu anlaşılıyor.

ikin: "İki" isim adedinin ahirindeki (sonundaki) nunla (ن) asıl manası anlaşılmalı burda "ikisi" manasına müsta'medir (kullanılmıştır).

ara: Bizce daima bir harf-i eslâfla (önceki harfle) kullanılan şu zarf, eski Türkçede böylece, yalnız kullanılırdı.

üze: Bu zarfın "da" edatıyla beraber isti'mali (kullanılması) garibtir.

eçüm apam: "Eçü" ile "apa" lügat(kelime)lerinin manasını tayinde Mösyö Thomson ile Mösyö Radloff müttetik olmayıp her ikisi müteredit (tereddütlü) bulunuyorlar. Mösyö Thomson ikisini beraber, "ecdad" manasıyla tercüme ediyor. Hakaniyece'de "eçe" ve "aça" valide ve büyük hemşire ve "abu" peder demek olduğuna bakılırsa, vaktiyle cinse itibar olunarak akrabanın büyüğüne ve mesela dedeye ve amcaya "eçü" denilmiş olması muhtemeldir.

Bu sözlüklendirme dikkatle incelendiğinde, Ş.Sami, kelimenin tekil anlamından öte, anlamsal derinlik ve etimolojik arka plana da temasta bulunarak çok yönlü bir değerlendirmeye gitmektedir. Bu inceleme usulü, Ş. Sami'nin sözlükçülükte gösterdiği başarının ötesinde, kendi bulduğu bir metodolojik uygulama olarak da değerlendirilebilir. Yukarıdaki inceleme şeklinin bütün eser boyunca devam etmekte, metin üzerinde yapılacak analitik bir değerlendirme ile hem Orhun metinlerinin derin yapısı, hem de Türk dilinin en eski dönemlerden başlamak üzere yapısal özellikleri göz önüne serilmektedir.

İncelenen metnin son sayfasında da şu bilgiler yer almaktadır:

106

۱۰۵

ایکینجی آبدہ - جنوب غربی جہتی

[[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]]

ایبیلگہ | قفن | باینگین | یولغ | یولغ | بیتیدم
عالم | خانہ | بازسی | یولغ | یولغ | یازدم :

[[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]]

بویچہ | برقع | بدزک | اوزی | اقلقن | آتسی | یولغ
بوقدہ | ابیدی | سینیای | الوانی | خانک | یکنی | یولغ

[[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]]

تینگن | من | آرتقی | قورت کون | قورپ | بیتیدم
تکیر | بایر | بایر | بایر | دوت کون | طورپ | یازدم :

[[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]] : [[[...]]]

بوزتم
ظوراندیم

صوت

۱- لوم د بویا معنیله قولونمستور .

تم خزیره ۱۹ جولای ۱۹۶۱

سما

Gıyasettin AYTAŞ

Metnin Okunuşu	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Bilge Kagan bitigin Yolug Tigin bitidim bunça barkıg bedizig uzı kagan atısı Yolug Tigin men ay artukı tört kün turup bitidim. Bediztim. son	Âlim han yazısını ben Yolug Tigin yazdım. Bu kadar bniyeyi tezyinatı elvanı hanın yeğeni Yolug Tigin ben bir aydan ziyade dört gün durup yazdım, donattım.
1. uzı : Levn ve boya manasıyla kullanılmıştır. Tam tahririm Fi 19 Muharrem 1321 -4 Mart 1319/1903 Şemseddin SAMİ	

Şemseddin Sami'nin çalışmasından haber veren araştırmacılar, onun Thomsen'un çözümlemesinden yararlandığını söylemelerine karşın, yazarın Radloff'un eserinden de yararlandığı anlaşılmaktadır. Şemseddin Sami, yazıtları diğer Türk Lehçeleri ile de karşılaştırarak kimi kelimeleri incelerken bunlara atıfta bulunmaktadır.

"köp: "Kullandığımız" "hep" lüğatin kısmı olup Hakaniyece'de "köp" sözüne müsta'meldir.", "külük: Mert diye tercüme olunan bu lüğatin aslı işittaki böyle mezkûr meğerki Hakaniyece'de abd ve kul manasıyla kullanılır. "Külük" ile bir münasebeti olur." "yükli: "yük" zor ve kuvvet ve "yükü" kavi ve şedit demektir gariptir ki Çağataycada bile edat nisbet "lık" iken bu âbidelerde bizim isti'malimiz gibi "li" suretinde kullanılıyor." "uruğsıratayın: Arabî "ırk"tan galattır. Umumi olunan bu kelime nasıl derin manasıyla eski Türkçe ve Çağataycada kesirü'l isti'mal olup bizce dahi pek de meçhul değildir. "sertmak" ve sertmek edatı ise seleb yani mahrum etmek manasını ifade edip üzülmüş etmek zürriyetsiz bırakmak kagansız etmek Hana mahrum etmek demektir. Mösyö Radloff ise bu edatı asırtmak suretinde okuyup ayrıca bir fiil addetmiştir."

Şemseddin Sami, kelimelerin açıklamasında bazı özel adlandırmalar yaptığı görülmektedir. Sözelimi "kelime" yerine "lügat" ifadesini kullanır. "üze: Üstünde ve yukarıda demek olan bu lüğatin bizim "üzere" addetmemizle münasebeti derkârdır, Astar" lüğati bizde bu lügat-i asliyenin az müştakıdır." örneğinde olduğu gibi.

Şemseddin Sami, yaptığı çalışmanın kapsamını çok geniş düşünür ve bu konudaki değerlendirmesinde, âbidelerin tarihsel ve içerik özelliği hakkında bazı bilgiler aktarır. Yaptığı açıklama ana hatlarıyla şöyledir:

Eski Harflerin Anahtarı Bu Âbidelerin Türkistan, Çin ve Sibiryada mevcut bulunan birçok eski medeniyetlere ait eserlerin yazılmış olduğu ve Türklere ait bu eski yazının Sami dillerinden alınmış olan Eski İran; yani Pehlevi yazısından taklit edilmiş olup değişiklikler ve ilavelerle gelişerek kendine ait bir yazı haline gelmiştir.

İsa'nın doğumundan sonra Nasturi'ler tarafından o bölgedeki kavimlere kabul ettirilen Uygur hattından çok daha eski daha mükemmel olduğu halde Türklerin bu yazıyı terk ederek Uygurca'yı kabul etmeleri şaşırtıcıdır.

Şemseddin Sami'nin Orhun Abidelerinde Sözlük Oluşturma Tekniği
Turani dillerinde seslerin, diğer dillerden farklı olarak ince ve kalın olmak üzere iki kısma ayrılması bir ahenk oluşturmaktadır. Bu farklılık yani sesli harflere ait olup onların ayrımıyla ortaya çıkması mümkün iken eski Türkler bunu sessiz harflerle ayrımı yoluna gidip genellikle harflerin ince heceler için başka ve kalın heceler için de başka şekillerini düzenleyerek bu şekilde gereksiz yere iki takım harfler meydana getirmişlerdir. Bununla birlikte sesli harfleri her yerde ve her zaman yazdıklarından, sessiz harflerin bu gereksiz farkı, okunuşu ve eski eserlerin okunuşunu çok kolaylaştırıyor.

مفتاح حروف قديمه

هو آيه لك و زكسانه و صبه و سير به ده مهجود ديكر بر حروفه آناه
قديمه بحرف بولند قديمه خط قديمه تركي السنه سبه ده مأخوذ اولده ابراه
قديمه يعني هكوي خطنده مسفا اولوب آخيه تبدلات و عداوات ايله حالي
و نظير خيل تغير ايله آبرجه و كندى بيشه برخلا اولنده . ميلاد حيا
برقاج كره صوره نظور بيلر طرفنده او جهته اقوامنه قبوله ايند بلسه اولده اولغور
خطنده حوره دهها سكر و دهها سكر اولدغي حالده تركلك بوف تركله اوغور
قبول ايند بلسه اولغور .

السنه نورانيه صوره حركات اينجه و قابليه اولده ايكه صه ته مقسم اوليله
بوزنه السنه مذكوره ده « آهليك » تعبير اولماه حاله توليد ايلديكي معلومده .
بوزنه حركات يعني حروف صوتيه به حركات اولوب اولدورن قدر قبيله تعبيره اوغور
مكته ايكه ايكه تركلك بوف حروف غير صوتيه ايله تغير يعني بولنه كندى و سبه
اكر حروفند اينجه هجا لايه بيشه بيشه و قابليه هجا لايه ده بيشه سكر
و صورته جي ترتيب ايله ده بولم زومسز بولم ايله حروف و حوره
كثير سكرده . بولندا حروف صوتيه جي هر وقت و هر يره بانه نولده
حروف و صوتيه دن بولم زومسز زقي قرائتي دهله بولم انا حقيقه حقيقي حيله تسهيل

ایدیور

تسبو حرفد حرف مقطعه صورتی و ساخته صول باطلوب جمعاً ۴۹ حرفه
 مرکب که بونظریک دردی حرف صوتیه اوجی حرفی مرکب [یعنی] حرف کی
 اوقوندر [و اوقون بری ده حرف غیر صوتیه بیطیه در بعضی صورتی شکل
 الکیه آثارک بهرزه برآز فزله کورجه کورده شکل بیطیه در ماه و مکان کور
 برآز و کیسه اولیغنه و لیلده . حرف مذکور کتبی شکل ۱۲ بودجه آیدرت

حرف صوتیه بیطیه		حرف صوتیه	
۴	پ = ۱	۱	۱
۲	ب = ۵	۲	۵
۱	د = ۹	۳	۹
۲	ی = ۳	۴	۳
۱	ن = ۷	۵	۷
۲	م = ۱۱	۶	۱۱
۱		۷	
۲		۸	
۱		۹	
۲		۱۰	
۱		۱۱	
۲		۱۲	

Handwritten notes and symbols are present around the table, including a large '1' in a circle and various symbols like 'H', 'D', 'K', 'G', 'E', 'H', 'X'.

109

حروف صوتیه در ۵ و ۲ حرفیه که وقت قالیه [یعنی آ و ا] و
 و نه وقت ایچ [یعنی ه و ی کی] او قوتله ایضا اولی و اقل بولنده
 همایه یعنی حروف غیر صوتیه نه قالیه علی ایچ الحقه اکلایه اولی
 نه افعه اربع حیات صورتی او قوتله. مثلا: کاکه همایی و اما باء و
 ۵۵ و اما یه او قوتله. که له ۵۶ و اما و الء سه او قوتله. نه
 بوقبله ۵۷. قبل ۲۱۲۶. کیسی او قوتله.
 ۶ حرفیه نه وقت و یعنی ضمیر مقصوره لقیه و نه وقت و یعنی ضمیر مبسوط لقیه
 او قوتله جمع و ایضا صغیر قرینه ضمیر بکشفه حروفه هجج بر قرینه به رسترس اولی. که له
 N حرفیه نه وقت و یعنی ضمیر خفیه مقصوره و نه وقت و یعنی ضمیر خفیه مبسوط
 او قوتله یعنی قرینه سده کله بر لیل اولی. لسته بو خطه شکلاتیم بریم
 اولی. حالیکه لسته مقصوره است لقیه و خفیه بر وضمیر مبسوط نه در لقیه و خفیه
 کله به اولی لقیه اولی بر سوز نه وقت خفیه و نه وقت لقیه او قوتله مقصوره
 کله ی تکلیف ایدیه حروفه اکلایه نه صحت حکم ایدیه. نیاه علی سده ۵۷H
 که سده قزل یعنی با نومی بوقسه قول یعنی بی اولی یعنی اکلایه مانیه.

حروف غیر صوتیه یا کلجی: بونلوه م، د، ب، ن، ر، ل، س، حرفیه
 ایچیه شکلاتیمه بریمه و اما قالیه همایی کله لره و ایچیه همایی کله لره
 قریه لیلیر: EN، نیک کی، و ۴، نای، صغ، ۳۴، شار و NEX، اگول، ای
 ۴۵، یسه، رأس و ۴۶، یسه، غمر، ۳۶، ساره، صغ، و HI، سن، است،

Şemseddin Sami'nin Orhun Abidelerinde Sözlük Oluşturma Tekniği

Bu harfler yazılmış harfler şeklinde sağdan sola yazılıp toplam 38 harften ibarettir. Bunların dördü sesli, üçü birleşmiş sesli (yani iki harf gibi okunur) ve otuz biri de sessiz harflerdir. Bazı yazılış şekli ele geçen seslerde bazı farklılıklar göstermektedir. Bunun nedeni, bu şekillerin zaman ve mekâna göre biraz değişmiş olduğunun göstergesidir. Bahsedilen harflerin şekilleri şu şekildedir: Dedikten sonra, harflerin her birini ayrı ayrı inceleyerek değerlendirir.

Sonuç ve Değerlendirme

Metin değerinin yanında, metinde yer alan sözcüklerin etimolojik anlamlarının ele alınması, Şemseddin Sami'nin çalışmasını daha özel hale getirmektedir. Bu çalışmanın tek başına bir yöntem kitabı olarak da ele alınması ve incelenmesi yararlı olacaktır. Bu eserde Türk dilinin ilk örnek metinlerinde kullanılan dilin genel özelliği hakkında derinlemesine bir incelemenin ötesinde, analitik ve etimolojik bir bakış açısı ile yaklaşmış olması bakımından önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Şemseddin Sami, sözlükçülüğü ile dikkat çeken biri olması bakımından, onun Orhun yazıtları üzerine yaptığı bu çalışma daha büyük bir dikkatle ele alınması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Araştırmacı ve ilgililerin bu çalışmayı dikkatle inceleyerek diğer çalışmalardan farkını görmenin yanında metodoloji olarak da yararlanması ve incelenmesi gerektiğini görecektir.

Gıyasettin AYTAŞ

Kaynakça

- Aydın, Erhan Karaman (2005). Cumhuriyet Döneminde Eski Türk Yazıtlarıyla İlgili Çalışmalar, Dil, Kültür ve Sanat Dergisi, 205-211.
- Aytaş, G. (2011). Orhun Abideleri Şemseddin Sami, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1984). Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Devellioğlu, Ferit (1978). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Doğu Matbaası, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (1995). Wilhelm Radloff ve Türk Bengü Taşları, Orhun Seferi Araştırmaları Moğolistan Tarihi Eserler Atlası (Tıpkıbasımı) TİKA, Ankara.
- Ercilasun, B. (1996). "Orhun Abideleri Hakkında Türkiye'deki İlk Bilgiler", Uluslararası Türk Dili Kongresi, (23-27 Eylül), Ankara.
- Ercilasun, B. (1985). "Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun Orhun Abideleriyle İlgili Romanı: Gönül Hanım", Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler II: Türk Edebiyatı, İstanbul.
- Ercilasun, B. (1996). "Orhun Abideleri Hakkında Türkiye'deki İlk Bilgiler", 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı, TDK Yay., Ankara, 1999, 409-42
- Ercilasun, Bilge (1996). "Orhun Âbideleri Hakkında Türkiye'deki İlk Bilgiler", 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, TDK Yay., Ankara, S. 409-422.
- Ergin, M. (2005). Orhun Âbideleri, 35. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul.
- Levend, A. S. (1969). Şemseddin Sami, TDK Yay., Ankara.
- Müftüoğlu, A. H. (1971). Gönül Hanım, hzl. Fethi Tevetoğlu, İstanbul: 1000 Temel Eser. (İlk neşri: Tasvir-i Efkâr, nu.2974-13 Nisan 1336/1920 v.d.
- Orkun, H. N. (1986). Eski Türk Yazıtları, TDK Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Radloff, W. (1897). Die AltTürkischen Inschriften Der Mongolei, Neue Folge, St-Petersburg.
- Sertkaya, O. F. (1983). GökTürk Tarihinin Meseleleri: Köl Tigin ve Köl-İç-Çor Kitabelerinde Geçen 'Oplayu Tegmek' Deyimi Üzerine, Journal of Turkish Studies. ss. 369-375.
- Şemseddin Sami (1978). Kâmûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Tekin, Ş. (1992). "Eski Türkçe", Türk Dünyası El Kitabı, 2.C., Ankara, s. 69-120.
- Tekin, T. (2010). Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Bs., Ankara.
- Thomsen, W. (1993). Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri Çözülmüş Orhon Yazıtları, Çev. Vedat Köken, TDK Yay. Ankara.
- Von Gabain, A. (2000). *Eski Türkçenin Grameri* (çev Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu yay., Ankara.

Extended Abstract

Orhun Inscriptions are the oldest documents of Turkish literature, Turkish culture and Turkish civilization. In light of these texts, we learn about the past traces of Turkish history, value judgments and Turkish state tradition in the first period. Many scholars, especially strangers, have studied and made research upon these texts. Şemseddin Sami is the first person to study Orhun Inscriptions among the people who first conducted a study about these inscriptions. Although many scientists have pointed out that his work is important and meaningful, the provisions provided were limited because of the fact that this work did not come to light and was not printed and made into a book. This book, which was not published as a book, was tried to be processed and completed in the hands of Şemseddin Sami until he lost his life. After the death of Şemseddin Sami, it was held for a long time by his heirs and was eventually donated by them to the Albanian State Archives along with his many other works. The work of Şemseddin Sami titled Orhun Inscriptions, is registered at Albanian State Archives with file number A.Q.SH. A. 51. D 12. J. 55. The work was prepared with great care by Şemseddin Sami and was written with Arabic alphabet and simplification with Ottoman Turkish besides the original letters with his own handwriting. Though the work is important in many ways for our perspective, it comes to the fore especially with two aspects. The first one is the technique of preparing the work and the other is the way of giving the dictionary equivalents of the words which are mentioned in the work and considered important. Şemseddin Sami not only gave the Turkish equivalents of the words in the text but also examined them in terms of etymological and grammatical aspects. He handles some specific nomenclatures and explanations separately for each of these words. Orhun Inscriptions, considered as the first example of Turkish written literature, is important in terms of revealing the historical process and development of Turkish language and literature. The work of Şemseddin Sami was done based on the work of Thomsen. Although the researchers who gave information about his work, it is understood that the author also benefitted from the work of Radloff. With regard to these inscriptions, Şemseddin Sami points out that this text, belonging to many ancient civilizations in China and Siberia, it has advanced and been turned into a writing of its own via imitation, modification and addition upon Old Iran, taken from Sami tongues; namely Pahlavi writing. On the other hand, Şemseddin Sami states that it is surprising that Turks left this writing and accepted Uighur although the alphabet used in the Orhun texts was much older and perfect than the Uighur line imposed by the Nestorians after the birth of Jesus to those tribes in that region. Şemseddin Sami says that in the Turani languages, the separation of the sounds into two parts, thin and thick, unlike the other languages, creates a harmony. He explains that although it is possible that these differences belonged to vowels and emerged owing to their separation, Turks separated them with consonants, generally organized different forms for letters in thin syllables and thick syllables and in this way unnecessarily created two groups of letters.

Gıyasettin AYTAŞ

Şemseddin Sami compares the inscriptions with other Turkish dialects, and refers to them while examining some of the words. For example “köp”: It is the part of “That we use” and “always” and is the old form of the word “köp” in Hakaniemi. “külük”: it is translated as honest but is primarily used to mean slave in Hakaniemi. It is related to “Külük”. “yükli”: it means hard and

Strength, and “yükli” means curve and severe. interestingly enough, while the preposition of comparison is “lik”, in these inscriptions, according our usage, it is used in the form of “li”. The Orthun inscriptions that was erected in the Northern Mongolian territory in the 8th century are very important in terms of revealing the responsibilities of the leader of the state, as well as of a nation's destiny of the struggle for independence. In addition to revealing how the Köktürks, who remained in Chinese captivity for many years, fell in this enclave, it eternalized what should be done in order not to experience such an event again after they escaped from slavery by inscribing it onto the stones. The special and important aspect of this study is that it gives the semantic and conceptual equivalents of each Word in the text in addition to their etymological description. This method makes the work of Şemseddin Sami more meaningful, quality and special. This work alone should be considered and examined as a source of method as well. In this work it is also important that the text is approached with an analytical and etymological point of view rather than an in-depth examination of general characteristics of the language of the first literary texts of Turkish language.